

РЕПРЕСИВНІ ЧИСТКИ ЯК ОСНОВНА ФОРМА РОТАЦІЇ КЕРІВНОЇ ВЕРХІВКИ НКВС У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Серед актуальних завдань сучасної історичної науки чільне місце займає питання дослідження масових репресій, які проводив тоталітарний режим проти різних верств населення. В період незалежності України відкрилися широкі можливості для дослідження закритого раніше кола питань, зокрема вільний доступ до документальних матеріалів, які знаходяться у центральних і місцевих державних архівах, відомчих архівах Служби безпеки та МВС України, що дало можливість дослідникам поступово розкривати “білі плями” в історичній науці, збагатити її новим оригінальним фактичним матеріалом, відкрити широкі можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної системи.

Тема репресивної політики радянської держави проти працівників правоохоронних органів останнім часом все більше привертає увагу дослідників. Зокрема, значний внесок у вивчення даної проблеми зробили праці Ю. Шаповала та В. Золотарьова [1], в яких науковці розкривають головні передумови, масштаби та наслідки репресій. Серйозну роботу з вивчення питання репресій щодо працівників ДПУ – НКВС органів, їх причин, форм, методів, наслідків в масштабах всього Радянського Союзу зробили російські історики. Перш за все слід відзначити працю Н. Петрова і К. Скоркіна, присвячену біографічним даним керівників НКВС [2], темі внутрішньої боротьби та чисток в НКВС присвячена праця А. Папчинського та А. Тумшиса [3]. Спираючись на архівні джерела та дослідження сучасних істориків, автор ставить за мету висвітлити нові аспекти проблеми кадрових змін в системі НКВС, що безпосередньо були пов'язані з жорстокими внутрішніми чистками – арештами та розстрілами керівної верхівки наркомату.

Нещадно винищуючи представників всіх верств суспільства, тоталітарна система не обійшла й тих, чийми руками безпосередньо проводилися злочинні арешти. Яскраве підтвердження цього – криваві ротації керівної верхівки НКВС у другій половині 30-х років. Специфіка “чисток” правоохоронних органів полягала в тому, що максимальних обертів вона набирала після зміни наркома у Москві, коли активно починали виявляти, заарештовувати і розстрілювати його співників на місцях. Керівник наркомату внутрішніх справ Г. Ягода, який полюбляв сувеніри, після розстрілу Зінов'єва та Каменева, забрав собі кулі, якими їх розстріляли. Коли розстріляють його, історичні кулі забере до себе М. Єжов. Потім розстріляють і Єжова, а кулі назавжди залишаться в його персональній справі [4]. Неначе якась естафетна паличка смерті, разом з якою знищувались цілі пласти працівників наркомату.

Досліджуючи тему репресій, здійснених тоталітарною державою проти працівників НКВС, слід звернути увагу на беззаперечний факт, що кадрові зміни в системі НКВС були безпосередньо пов'язані з жорстокими внутрішніми чистками – арештами та розстрілами керівників. Враховуючи це, важливо визначити моменти, коли траплялись короткі перерви в ході чисток та наступали періоди відносної стабільності.

Російський історик А. Папчинський накреслив наступну періодизацію репресій проти працівників НКВС:

- листопад 1936 – квітень 1937 р. – репресії М. Єжова, спрямовані проти чекістів з особистого оточення Г. Ягоди,
- квітень – червень 1937 р. – повна чистка центрального апарату НКВС від кадрового прошарку чекістів Ф. Дзержинського – М. Єжова,
- червень – грудень 1937 р. – репресії М. Єжова в органах НКВС союзних та автономних республік, країв та областей: знищення чекістів так званої “української групи” В. Балицького,
- січень – квітень 1938 р. – обмежені репресії чекістів-єжовців за “перегини” на місцях: ліквідація чекістів групи І. Леплевського,
- квітень – вересень 1938 р. – репресії на місцях за „перегини”, а також пов'язаних з ними співробітників центрального апарату: приховане ротаційне розмивання чекістських кадрів Єжова,
- вересень – грудень 1938 р. – репресії Л. Берії проти єжовських чекістів у центрі та на місцях [5].

В Україні перші високопосадові “вороги народу” серед працівників наркомату були виявлені восени 1935 року, коли співробітниками СПО УДБ НКВС УСРР розпочалося слідство у справі “Бойової троцькістської організації”. Під час розслідування до кола підозрюваних почали потрапляти люди близькі до начальника слідчих підрозділів НКВС УСРР Б. Козельського. Побоюючись арешту, майор державної безпеки Б. Козельський застрелився у робочому кабінеті.

З приводу самогубства довгий час існувала версія, що Б. Козельський сам створив у органах НКВС “троцькістську організацію” і, боячись викриття, пішов з життя. На користь цієї версії працювало те, що в середині 1937 року найближчі його колеги (М. Грушевський, С. Брук, М. Григоренко та інші) були заарештовані як учасники “контрреволюційного заклоту в органах НКВС”. Заарештований 11 липня 1937 року помічник начальника СПО УДБ УСРР С. С. Брук спочатку заперечував приналежність до троцькістів, однак 27 липня власноручно написав заяву про те, що у 1934 році був втягнений Б. Козельським у “контрреволюційну організацію” [6].

26 вересня 1936 року наркомом внутрішніх справ СРСР замість Г. Ягоди був призначений секретар ЦК ВКП(б), голова комісії партійного контролю М. Єжов. [7] Тодішній керівник НКВС України В. Балицький, відчуваючи наближення трагічних змін, енергійно почав змінювати керівників у центрі й на місцях. Так, начальник УНКВС по Донецькій області комісар держбезпеки В. Іванов став заступником наркома внутрішніх справ УРСР 15 квітня 1937 року замість З. Кацнельсона, призначеного на посаду заступника ГУЛАГу НКВС СРСР. Ще одним заступником В. Балицького став начальник УНКВС по Харківській області К. Карлсон, начальник УНКВС по Вінницькій області старший майор державної безпеки Д. Соколинський очолював з 16 грудня 1936 року УНКВС по Дніпропетровській області замість призначеного начальником УНКВС по Західносибірському краю комісара державної безпеки 3-го рангу С. Миронова-Короля та інші. [8]

У березні 1937 року з України їде Постишев, а наступного року його заарештовують. Критика, спрямована проти недостатньо активної боротьби з троцькістами, тотальна “чистка” кадрів в Україні (у тому числі і в НКВС УРСР) – неухильно вела до зміни керівництва НКВС УРСР.

У середині травня 1937 року, кабінет Народного комісара внутрішніх справ України, на зміну відправленого на Далекий Схід В. Балицького, зайняв новий господар – Ізраїль Леплевський. [9]

Втім, доля багаторічного керівника українських чекістів вже не викликала сумнівів. Особливо відчутний удар був нанесений по його найближчому оточенню, звинуваченому в антирадянському фашистському військовому закаті. До кола найактивніших його учасників увійшли: заступники наркома, – начальник Української робітничо – селянської міліції М. Бачинський, та В. Іванов, начальника 6-го відділу УДБ НКВС УРСР Я. Письменного, начальників УНКВС по Харківській області С. Мазо та Воронезькій області О. Розанова та десятки інших. [10]

Доля В. Балицького була вирішена. 7 липня 1937 р. у службовому вагоні на підставі ордеру № 15 без дати за підписом М. Єжова, його заарештовують. Після обшуку в нього відібрали урядові нагороди: три ордени Червоного прапора, ордени Червоної Зірки та Трудового Червоного Прапора УРСР, два знаки почесного чекіста. На допитах В. Балицький протримався недовго і в заяві від 17 липня зізнався, що його було втягнуто Й. Якіром наприкінці 1935 р. у “військово-фашистський закат”.

В ніч з 16 на 17 липня у власній київській квартирі заарештували керівника української міліції М. Бачинського. В постанові за ордером № 7 значилось, що він є агентом іноземної розвідки, учасником правотроцькістської змови. До заведеної на М. Бачинського карної справи під номером 50045, чекісти внесли також в якості, учасників змови” велику кількість керівників українського наркомату внутрішніх справ. На першому офіційному допиті Микола Степанович категорично відкинув звинувачення, заявивши що вони повністю безпідставні [11].

Витримати допити М. Бачинський не зміг, та у заяві на ім'я І. Леплевського визнав себе учасником контрреволюційного угруповання, що складалося із працівників НКВС УРСР, на чолі з В. Балицьким. Він зокрема свідчив: “...Я з Балицьким безпосередньо пропрацював 10 років, з двохрічною перервою моєї роботи в Центральній Чорноземній області. Ще у 1927 – 1931 роках, Балицький відзначався зарозумілістю, бундочністю, кар’єризмом і хвастошами, заради чого він був схильний навіть збрехати у серйозних питаннях. Ми, його оточення, звичайно робили поправку на його балаканину із хвастошів.

Для підсилення звинувачення до протоколу допиту було додано зізнання М. Александровського, буцімто М. Бачинський підтримував погляди В. Балицького, стверджуючи, що: “...в своїх сьгоднішніх кордонах Україна є найбагатшою державою Європи, повинна стати незалежною державою зі своїм історичним укладом і визнаними вождями, авторитетними і незмінними як Пілсудський...” [12].

Окрім керівника, знайшлися „вороги народу” і серед інших відповідальних працівників міліції – за грати потрапили також начальник карного розшуку республіки А. Я. Аузен та начальник Одеської обласної міліції П. М. Селіванов [13].

Усунення В. Балицького неминуче потягло за собою арешти тих, хто з ним працював. В абсолютній своїй більшості ці люди, як і В. Балицький починали службу в органах НК ще в 1919-20 роках. У більшості були “огріхи молодості”(членство в опозиційних більшовикам партіях, участь в різноманітних угрупованнях та течіях). Втім, наближення до керівника українських чекістів гарантувала захист від службових розслідувань та чисток.

До кінця 1937 року було заарештовано понад 200 співробітників УДБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушосдору, яких обвинуватили у причетності до “троцькістської терористичної організації, агентури іноземних розвідок, латишської фашистсько-шпигунської організації” [14].

9 серпня 1937 року заарештовано та засуджено до розстрілу колишнього помічника начальника Київського окривдділу ДПУ С. Бармінського, [15] який увійшов до історії, як один з головних організаторів славетної футбольної команди “Динамо” Київ. Перевівшись до Києва з Одеси, де він поєднував роботу в ДПУ з активними виступами за місцеві футбольні команди, Сергій Арсентійович разом з тодішнім начальником Київського ОДПУ В. Івановим, став справжнім “хрещеним батьком” легендарного українського клубу [16].

Тим часом, вже першим своїм наказом після призначення на посаду наркома внутрішніх справ України, Ізраїль Леплевський усунув з посади особливо уповноваженого НКВС УРСР капітана державної безпеки О. Бермана, начальника ТВ УДБ УНКВС по Київській області капітана державної безпеки Й. Казбек-Каплана та начальника 5-го відділення ОВ УДБ НКВС УРСР молодшого лейтенанта державної безпеки

К. Енклера [17].

17 червня 1937 року заарештовано начальника господарського відділу НКВС УРСР капітана держбезпеки О. М. Бермана, у допитах якого брав участь сам заступник Ежова М. П. Фриньковський. Допитували його переважно про троцькістське минуле та зловживання у господарській діяльності. Під час слідства Берман кілька разів намагався покінчити життя самогубством. 5 серпня у в'язниці УДБ НКВС УРСР він намагався задуситись, прив'язавши рушник до ліжка. Після того, як наглядачі відібрали у нього рушник, він почав душити себе руками та колоти пальцями очі. Наступного дня він бився головою об ліжко, а 10 серпня розбив голову об віконну раму [18].

23 червня на дачі НКВС в Одесі комендант місцевого УНКВС Л. І. Лельоткін заарештував начальника 6-го відділу УДБ НКВС УРСР Я. В. Письменного. На допитах, які проводили особливо уповноважений НКВС УРСР В. М. Бломан і начальник відділка 3-го відділу УДБ НКВС УРСР М. Я. Детинко, він свідчив: "...У період 1925 – 1927 рр. Балицький висловлювався критично про Сталіна, що той не має потрібного авторитету в партії, його мало знає міжнародний пролетаріат, в боротьбі з опозицією Сталін спирається на силу партійного апарату..." [19].

8 липня 1937 р. без санкції прокурора заарештовано особистого секретаря В. Балицького – капітана держбезпеки А. Євгенєва, який зізнався, що після того як минулого року був завербований власним шефом, він брав участь у "антирадянській змові", метою якої була: "...підготовка та здійснення повстання проти радянської влади та встановлення диктатури..." [20].

Того ж самого дня, 8 липня, затримано заступника начальника Розвідувального управління Червоної армії старшого майора держбезпеки М. Александровського, якого звинуватили у приналежності до троцькістської організації в Запоріжжі. На допитах він свідчив, що у 1935 р. увійшов до складу керівного центру "антирадянської терористичної змови" у НКВС УРСР, куди був завербований В. Балицьким, разом з яким збирався здійснити військовий переворот. Вся робота чекістів-учасників змови була спрямована на захист змовників від викриття [21].

Перша хвиля арештів викликала справжню паніку серед українських чекістів. "У мене жажливий стан, чекаю кожної хвилини арешту!" – скаржився знайомим майор державної безпеки НКВС УРСР С. Цикліс [22].

Нервуння були небезпідставні. Наказом № 257 від 1 липня усунути з посади начальник УНКВС по Чернігівській області майор державної безпеки П. Соколов-Шостак, начальник 22-го загону НКВС УРСР майор Ю. Шостак. Сам Савелій Цикліс, спочатку буде переведений на посаду начальника адмінвідділу Івдельського табору НКВС СРСР, 25 квітня 1938 року заарештований, 28 серпня 1938 осуджений на смерть, незабаром розстріляний.

Маховик арештів розкручувався надалі все сильніше. 9 серпня 1937 р. начальник 1 відділку 2 відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант держбезпеки Мироненко заарештував заступника начальника УПВО НКВС УРСР комбрига П. В. Семенова на його квартирі [23]. 17 серпня, після відповідних допитів, які вів начальник відділку 3 відділу УДБ НКВС УРСР М. Детинко, Семенов напише заяву І. Леплевському, у якій визнає, що був завербований до змови В. Балицьким у червні-липні 1937 р.

Вже через кілька місяців, 23 лютого 1938 року, буде заарештовано та незабаром розстріляно і так старанно працюючого над його "обробкою" на допитах Мойсея Детинко [24].

Зміна керівних кадрів у тодішньому НКВС нагадувала скоріш кривавий калейдоскоп, де люди постійно знищувались безжалісною тоталітарною системою. Цей страшний процес був характерним не тільки для України, а вирував на теренах всього Радянського Союзу. Яскравий приклад – московське НКВС. Господарем кабінету керівника міського наркомату у середині 1930-х спочатку був Реденс. Після розстрілу місце зайняв Заковський, людина, яка не знала іншого покарання ніж розстріл. Незабаром розстріляють його самого. На початку 1939 у кабінеті з'являється уродженець Миколаєва Володимир Петровський – через три тижні він застрелився. Змінив його Якубович – заарештований наступного дня. На два дні приходить Карутський – першого дня представляється на посаду, на другий застрелився. Призначається Коровин, але швидко зникає. Його наступник Журавлев після виклику до Берії, в кабінет не повернувся [25].

Збирався компромат й на самого І. Леплевського. Ще у квітні 1937 року проти нього спрямували гнів працівники заводу "Червоний Профінтерн". Зробили це в анонімному листі, вимагаючи "швидко викрити" І. Леплевського, оскільки він мав зв'язок з троцькістами. 22 вересня 1937 року слідчі НКВС дістали заяву від заарештованого С. Іванова, що у 1921 році І. Леплевський у Катеринославі захищав платформу Л. Троцького [26].

Заяви такого роду збиралися, ретельно аналізувалися і систематизувалися. Ця "вибухівка" могла у потрібний момент спрацювати, знищивши І. Леплевського та багатьох його підлеглих, висуванців. І невдовзі спрацювала. Заміну І. Леплевському знайшли в особі 35-річного начальника УНКВС по Оренбурзькій області О. Успенського [27].

Прибувши 27 січня 1938 р., до Києва, новий нарком внутрішніх справ О. І. Успенський розпочинає другу чистку серед українських чекістів.

Виступаючи на XIV з'їзді КП(б)У, О. Успенський стверджував, що: "...апарат НКВС на Україні засмічувався протягом ряду років троцькістсько – бухарінським, буржуазно – націоналістичним, сіоністським та просто шахрайським елементом. Ворогам народу В. Балицькому і І. Леплевському вигідно було мати такий склад у апараті, тому що в такому складі легше було вербувати у своє підпілля..." [28].

Під час доповіді, Успенський докладно зупинився на ліквідованій ним в Оренбурзькій області військово-білогвардійській організації у 7 тисяч осіб і поставив питання про прийняття заходів до викриття подібних організацій в Україні [29].

Для проведення слідства у справах заарештованих чекістів Успенський створив особливу оперативно – слідчу групу на чолі із заступником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Д. Перцовим, якою лише за період з 21 лютого по 31 квітня 1938 року був заарештований 241 співробітник НКВС [30].

Успенський, відразу розвинув бурхливу діяльність. Як з'ясувалось після смерті Сталіна, він буквально завалив ЦК доповідними записками про “ворогів народу”. Арешти тривали.

Приїзд у середині лютого 1938 р. до Києва М. Єжова, мав перш за все прискорення вияву “ворогів народу”. На оперативній нараді за участю всіх начальників обласних управлінь НКВС УРСР нарком внутрішніх справ СРСР охарактеризував всю здійснену І. Леплевським роботу як: “...штукарство, безсистемність та удар по одинакам...”. З приїздом Єжова і розпочалася друга хвиля арештів працівників українського НКВС. Першими заарештували начальника відділу кадрів НКВС УРСР М. Северина, звинуваченого у шпигунстві на користь Німеччини [31].

Після арешту М. Северина заарештовуються наступні високопосадові чекісти: начальник УНКВС по Полтавській області А. Петерс-Здебський, заступник начальника УНКВС по Донецькій області Г. Загорський-Зарницький, А. Геплер – помічник начальника УНКВС по Чернігівській області, Д. Орлов – начальник КРВ УДБ УНКВС по Донецькій області, Я. Флейшман – начальник ОВ УДБ УНКВС по Дніпропетровській області, А. Сапір – помічник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, прокурор УПВО НКВС УСРР дивісійськюрис М. М. Гомеров, начальник 5-го відділу УДБ УНКВС Одеської області Б. Глузберг, начальник відділення КРВ УДБ НКВС УРСР М. Дитинко, начальник КРВ УДБ УНКВС по Полтавській області О. Олександров та інші [32].

Наказами від № 485 від 26 лютого та № 501 від 3 березня 1938 року Єжов змінив усіх без винятку начальників обласних відділень УНКВС в Україні [33].

Весною 1938 року відбуваються до Москви найбільш наближені до І. Леплевського чекісти – В. Блюман, Д. Джирін, Е. Инсаров та С. Самойлов-Бесидський. Однак невдовзі стало зрозуміло, що ніякої перспективи для них і їх шефа у Москві не буде. Збереглися свідчення про те, що під час зустрічей у готелі “Москва”, вони між собою говорили: “...Наш арешт – це справа найближчого часу. Єжов викриє Леплевського, а разом і нас...” [34].

Так і сталося. Арешти відбулися у квітні 1938 р.: 18 заарештували М. Герзона, 25 – заступника начальника ДТВ ДУДБ НКВС Ленінської залізниці Е. Інварова та Самолова-Бесидського, 27 – В. Блюмана. Така ж доля спіткала Д. Джиріна, Б. Кагана, Н. Новаковського [35].

Розвиток ситуації не надавав оптимізму і самому І. Леплевському, переведеному незадовго до арешту з України в Москву до центрального апарату НКВС СРСР. У свідченнях, колишнього начальника 4-го відділу УДБ НКВС СРСР М. Герзона так говориться про “московський період” свого колишнього керівника: “...Леплевський казав, що знаходиться у тривожному стані та відчуває недовіру Єжова до себе. Він мені сказав: “Зараз тут Косіор, підтримку від нього я мати буду. Але це все добре, якщо не будуть викриті мої люди в Україні. Я не можу бути спокійним, коли бачу, що не сьогодні-завтра Єжов скаже про мене останнє слово. Навіть Косіор у ситуації, що склалася, звинувачує одного Єжова. У результаті невірної політики губляться всі старі кадри”. Леплевський був переповнений озлобленням проти Єжова. Він допускав у відношенні до Єжова ненависницькі випадки...” [36].

26 квітня 1938 року доходить черга й до І. Леплевського. Його заарештували без санкції прокурора і постанови про початок кримінального розслідування. Невдовзі І. Леплевський пише заяву, де визнає, що до організації правих, яку очолювали М. Бухарін, О. Риков та М. Томський він був завербований у 1932 р. своїм братом Григорієм. Від О. Рикова, Я. Рудзутака та В. Шмідта дістав наказ про збереження від арешту кадрів організації правих; у Білорусії він зв'язався з М. Голодом та О. Черв'яковим, які працювали на польську розвідку; хоч він і очищав НКВС УРСР від людей В. Балицького, але перешкодив повній ліквідації антирадянського підпілля у апараті.

В архівно-слідчій справі № 967 454 по обвинуваченню І. Леплевського є тільки один протокол його допиту від 22 травня 1938 р. Цей допит проводили співробітники СПВ ГУГБ НКВС СРСР Г. Лулов та Ю. Візель. Колишній нарком внутрішніх справ УРСР свідчив, що під час роботи в органах ВУЧК-ДПУ УРСР він знав десятки чекістів, які були відомі в минулому своїми троцькістськими виступами, але не тільки не протидіяв їм, а й разом з В. Балицьким створив в апараті ДПУ УРСР “право-троцькістську групу”. Також І. М. Леплевський повідав слідству, що: “...у ряді областей сиділи мої люди, які беззаперечно виконували всі мої завдання та доручення. В Одесі – Глузберг – начальник 5-го відділу, в Києві – Роголь – начальник 3-го відділу, в Донбасі – Загорський, кадровий троцькіст – заступник начальника обласного управління, в Чернігові – Геплер – троцькіст, і у Києві у міліції Каменський – троцькіст. В цій роботі великі послуги зробив йому начальник відділу кадрів М. Северин...” [37].

28 липня 1938 року виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР, під головуванням армійськюриса В. Ульриха, на закритому засіданні винесла згідно ст.ст. 58-1 пункт “б”, 58-8 та 58-11 Кримінального кодексу РРФСР обвинувачувальний вирок відносно гр. І. Леплевського – вищу форму соціального захисту розстріл. Судді на розгляд справи витратили 20 хвилин. Того ж дня вирок приведено до

виконання [38].

Не набагато пережив своїх попередників на посаді наркома внутрішніх справ України й О. Успенський. Вже в серпні 1938 р. під час роботи другої сесії Верховної Ради СРСР Єжов запросив О. Успенського разом з його заступником М. Литвином до себе на дачу. Під час застілля М. Єжов мав подавлений вигляд. З призначенням Л. Берії він відчував наближення кінця своєї кар'єри. Знаходячись у депресивному стані, він повідомляє керівників українського НКВС: "...Вважаю, що як і ми свого часу, нові люди будуть позбавлятися від непотрібних свідків..."

Передчуваючи неминучість арешту та прекрасно уявляючи подальші перспективи, О. Успенський вирішує рятуватися втечею. Використовуючи свої посадові можливості 14 листопад 1938 року інсценує власне самогубство, залишивши у службовому кабінеті записку: "Піду з життя. Труп шукайте у Дніпрі", робить собі підробний паспорт та зникає з Києва.

Вже будучи заарештованим, О. Успенський на допиті пояснить, що думки про втечу виникли після розмови на дачі з М. Єжовим. І коли вранці 14 листопада 1938 р. О. Успенський зателефонував М. Єжову, то його слова: "...Тебе викликають до Москви – погані твої справи...", він зрозумів як попередження про можливий арешт та вирішив врятуватися втечею. А під кінець розмови М. Єжов додає: "...А взагалі, вирішуй сам куди і як тобі їхати..." [39].

Однак версія про самогубство розвалилася після того як безрезультатно закінчилися пошуки трупу у Дніпрі. Загадкове зникнення наркома внутрішніх справ України викликало серйозну тривогу в Москві. Під особистий контроль справу взяв Й. Сталін. Пошукам О. Успенського було надано настільки велике значення, що при всіх місцевих органах НКВС були створені спеціальні розшукові групи, а в самому наркоматі – центральний штаб пошуку. Фотографії Успенського з описом його прикмет були розіслані у всі відділи міліції, вправовуючи транспортну, а також служби спостереження на місцях [40].

Спочатку О. Успенський переховується у колишньої коханки – лікарки Лариси Матсон в Архангельську. Потім в Калузі, Муромі. В цей час на допиті, його дружина згадує, що бачила паспорт на прізвище Івана Шмашковського, який О. Успенський тримав у себе вдома.

Завдяки цьому, колишнього наркома заарештовують 15 квітня 1939 року на залізничній станції міста Міасс Челябінської області. Потім суд і 27 січня 1940 р. смертний вирок. Після О. Успенського обов'язки наркома внутрішніх справ України з 7 грудня 1938 року до 2 вересня 1939 року виконував Амаяк Кабулов, потім на цю посаду було призначено Івана Серова.

Як потім згадував своє призначення на посаду наркома І. Серов: "...В 1939 році після закінчення Військової академії ім. Фрунзе, нас, 200 командирів, постановою Політбюро ЦК ВКП(б) направили на керівну роботу в особливі відділи військових округів. При цьому пояснили, що ЦК очищає органи НКВС від осіб, що порушили законність і замість них направляють нас – військових комуністів..." [41].

Тим часом тривало вже знищення єжовців. 14 листопада 1938 року ЦК ВКП(б) розіслав до бюро міськкомів, обкомів, крайкомів, центральних комітетів національних компартій секретний лист за підписом Й. Сталіна, яким доручалося "...провести ретельну перевірку всіх, узятих на облік працівників НКВС...Внаслідок цієї перевірки органи НКВС повинні бути очищені від усіх ворожих осіб, які шляхом обману потрапили до них, та від осіб, які не заслуговують політичного довір'я...". Протягом 1939 року з органів держбезпеки було звільнено 7372 особи (22,9% від загальної кількості оперативно – чекістських кадрів НКВС СРСР), з них 66,5% за посадові злочини, контрреволюційну діяльність та з компрометуючими матеріалами [42].

Слід відзначити, що ротація кадрового складу чекістів, шляхом репресій створювала особливу атмосферу в наркоматі: заступники начальників управлінь, начальники відділів УНКВС регіонів, відчуваючи перспективу швидкого кар'єрного зросту, могли не озираючись ні на що з ентузіазмом крушити авторитети, з легкістю проводити арешти не тільки високих партійних керівників, але й власних начальників. Неважко уявити, який психологічний клімат панував у підрозділах НКВС, при невщухаючих тотальних репресіях, істеричній шпигуноманії, коли людина, яка ще вчора була твоїм керівником, сьогодні заарештовується як ворог народу, а завтра ти вже сам маєш багато шансів на зустріч з ним у в'язниці, як його співкамерник. Як влучно охарактеризував ці процеси сам "вождь народів": "...У чекіста є тільки два шляхи – на висунення або до в'язниці..." [43].

Беззаперечно, переважна більшість заарештованих та розстріляних чекістів самі безпосередньо були причетні до ескалації брутального насильства і беззаконь в Україні, брали активну участь у кривавому насадженні злочинів тоталітарної системи, про що довго буде згадувати пам'ять народу. Разом з цим, навряд чи підлягає сумніву сам факт фальсифікації обвинувачень, за якими їх було страчено. Не можна забувати, що якої б частини тодішнього соціуму не торкались провокація та терор правлячого режиму, вони в кінцевому рахунку накрили своїм смертоносним крилом всіх.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: "Стилос", 2002; Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. ЧК-ГПУ-НКВД на Харківщині. Люди та долі. 1919-1941. – Х.: Фоліо, 2003; Шаповал Ю. І. та ін. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Арбіс, 1997.

2. *Петров Н. В., Скоркин К. В.* Кто руководил НКВД 1934-1941 гг. Справочник. – М.: Звенья, 1999.
3. *Папчинський А., Тумишис М.* Щит, расколотый мечом. НКВД против ВЧК. – М.: Современник. – 2001.
4. *Радзинский Э.* Сталин. – М.: Вагриус. – 1997. – С. 432.
5. *Папчинський А., Тумишис М.* Щит, расколотый мечом. НКВД против ВЧК. – М.: Современник. – 2001. – С. 292-293.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 44539. – Арк. 54-56.
7. *Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А.* ЧК-ГПУ-НКВД на Харківщині. Люди та долі. 1919 – 1941. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 149.
8. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 280-282.
9. *Замковец В.* Палач, или почетное ремесло сеятеля смерти // Брестский курьер. – 14.04.2004.
10. Архів Управління Служби безпеки України по Харківській області. – Спр. 106796. – Арк. 32.
11. Державний Архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ). – Спр. 50045. – Арк. 37.
12. ДА СБУ. – Спр. 50045. – Арк. 173.
13. *Петров Н. В., Скоркин К. В.* Кто руководил НКВД 1934 – 1941 гг. Справочник. – М., Звенья. – 1999. – С. 294.
14. *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К. – С. 42-43.
15. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 367.
16. *Кузьмин Г.* “Динамо”, которое вы не знаете // Киевские новости. – 1992. – № 33.
17. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України по Харківській області. – Спр. 31. – Арк. 6.
18. ДА СБУ, Київ. – Спр. 40546. – арк. 31-32, 34.
19. *Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А.* ЧК-ГПУ-НКВД на Харківщині. Люди та долі. 1919 – 1941. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 334-335.
20. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 337.
21. ДА СБУ, Київ. – Спр. 701117. – Арк. 76-77.
22. Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 50.
23. ДА СБУ. – Спр. 39116. – Арк. 2.
24. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 385.
25. *Радзинский Э.* Сталин. – М.: Вагриус, 1997. – С. 461.
26. *Кокурин Я., Петров Н.* От Ягоді до Берин // Правда. № 17, 18 мая 1997 г.
27. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 173.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Спр. 548 – Арк. 475.
29. ДА СБУ. – ФПС. – Спр. 36991 – Арк. 245.
30. ДА СБУ. – ФПС. – Спр. 36991 – Арк. 123-124.
31. ЦДАГОУ, Ф.1. – Спр. 544 – Арк. 426.
32. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 177-178.
33. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії. – Ф.5. – Спр. 454. – Арк. 60, 141.
34. ДА СБУ. – Спр. 701117. – Арк. 110.
35. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 177-179.
36. ДА СБУ. – Спр. 701117. – Арк. 108-109.
37. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1996. – № 1/2. – С. 296.
38. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 181.
39. *Федосеев С.* Глава Украинского НКВД Александр Успенський // Советская Белоруссия. – Минск. – 18 января 1997.
40. Там само.
41. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії. – Ф.5. – Спр. 454. – Арк. 49.
42. *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: “Стилос”, 2002. – С. 110-111.
43. *Петров Н. В., Скоркин К. В.* Кто руководил НКВД 1934 – 1941 гг. Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 491.